ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - V January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - V

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१६	शैलीशास्त्रीय समीक्षा : कवी ग्रेस यांच्या कविता **प्रा. डॉ. मधुकर बैकरे**	८९-९३
१७	समिक्षा : संकल्पना आणि स्वरुप **प्रा. महारुद्र जगताप**	९४-९७
१८	स्त्रीवादी समीक्षा स्वरुप व चिकित्सा **प्रा. मुनेश्वर जमईवार**	९८-९९
१९	ग्रामीण कथात्म साहित्य समीक्षा : विशेष संदर्भ ब, बळीचा **कृष्णा उत्तम नागरे**	१००-१०२
२०	ग्रामीण साहित्य समीक्षा **प्रा. पंडित गंगाधरराव रानमाळ**	१०३-१०६
२१	आदिबंधात्मक साहित्य समीक्षा **ऋता ठाकूर**	१०७-११२
२२	आदिवासी साहित्य समीक्षा (वारली लोकगीते : कविता महाराज) **सबाना हमीद तडवी**	११३-१२१
२३	दलित साहित्य समीक्षा **प्रा. डॉ. सावंत संभाजी बाबाराव**	१२२-१२४
२४	आस्वादक साहित्य समीक्षा : एक चिंतन **डॉ. दैवत सावंत**	१२५-१२८
२५	मानसशास्त्रीय समीक्षा (काही प्रातिनिधक कादंबऱ्यांकडे मनोविश्लेषणाच्या परिप्रेक्ष्यातून दृष्टिक्षेप) **डॉ. सायली योगेश आचार्य**	१२९-१३३
२६	स्त्रीवादी समीक्षा **प्रा. डॉ. शिल्पा म्हात्रे-काकडे**	१३४-१३८
२७	लोकसाहित्याची समीक्षा **श्री सिसोदे श्याम धनसिंग**	१३९-१४२
२८	स्त्रीवादी समीक्षेची समीक्षा **डॉ. सुनंदा चरडे-दुबे**	१४३-१४६
२९	शास्त्रीय संगीत क्षेत्रातील कलावंतांची मराठी चरित्रे व समीक्षा **तेलोरे मनोज बापुसाहेब**	१४७-१५०
३०	स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा **डॉ. शांताराम बबनराव चौधरी**	१५१-१५९

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२६. स्त्रीवादी समीक्षा

प्रा. डॉ. शिल्पा म्हात्रे-काकडे
संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय, सिंदखेड राजा, जि. बुलढाणा.

स्त्रीवाद ही एक समाज परिवर्तन घडवू पाहणारी राजकीय जाणीव आहे.1960 नंतरच्या दशकात संपूर्ण जगात फैलावत गेलेली ही विचारप्रणाली आहे. पाश्चात्य देशात मतदानाच्या हक्कानंतर स्त्रियांचे स्त्रीमुक्ती विषयक संशोधनाला व अभ्यासाला शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये स्वतंत्रपणे मान्यता प्राप्त झाली. 1970-1980 च्या सुमारास अमेरिकेमध्ये व इंग्लंडमध्ये स्त्रीवादी चळवळीने विद्यापीठीय अभ्यासक्रम आणि चर्चासत्रे, प्रकाशन संस्था, साहित्य याव्दारे एक वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले. 1960 च्या सुमारास सुरु झालेले स्त्रियांचे आंदोलन, पुरुष संस्कृतीवर स्त्रीवादी दृष्टीने टिका आणि स्त्रीवादी विचारांची सुरुवात करणारे ठरले. स्त्रीवादी विचारांची सुरुवात करणारे ठरले. स्त्रीवादी विचारांची बैठक पुरुषांच्या वर्चस्वातून व दास्यातून मुक्तता हे होते.

पाश्चात्य देशातील स्त्री चळवळीने आणि विचारवंत लेखिकांनी ग्रंथ लिहून स्त्रीवादाची मांडणी केलेली दिसते. 1975 हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून युनोने जाहिर केले. स्त्री-पुरुष समानतेचे एक मूलगामी आंदोलन जगभर प्रसारित होत गेले.

पाश्चात्य स्त्रीवादी विचारवंत व लेखिका

मेरी वुलस्टीन क्रॉफ्ट - ने 'a vindication of the rights of women' या पुस्तकात प्रथम स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार मांडला.

जॉन स्टुअर्ट मिल ने मेरी कल्सटीन नंतर The subjection of women या ग्रंथात मताधिकाराच्या हक्काकरीता आवाज उठवला.

व्हर्जिनिया वल्फ स्त्री सौंदर्यशास्त्र सर्वप्रथम व्हर्जिनिया वुल्फने सुरुवात केली. पुरुषप्रधान समीक्षेतील रुढ सांकेतिक चुकीचे अर्थ तिच्या लक्षात आले. A Room of One's own या पुस्तकात 1929 मध्ये प्रकाशित केले हयात तिने लैंगिक राजकारण मांडले. 1960 नंतरच्या स्त्रीवादी चळवळीनंतर त्याचा मोठा प्रभाव पडला होता. याच पुस्तकामध्ये व्हर्जिनिया वुल्फने 'स्त्रीत्व' व 'मर्दानगी' हे समाजानेच निर्माण केले आहे असे दर्शवले. प्रत्यक्ष बघता जास्तीत जास्त पुरुष हा स्त्रीवर अवलंबून असतो याचे विश्लेषण त्यांनी पुस्तकात केले.

[illegible]मयीन क्षेत्रामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अतिशय कमी व कमी गुणवत्तेचे आहे असे का ? असे प्रश्न [illegible] करून त्यादृष्टीने विचारपूर्वक, शोधपूर्वक त्यांनी स्त्रियांना लेखनाकरीता घरामध्ये वातावरण, स्थान [illegible] करून दिलेले नसते असे सांगितले.

[illegible]मॉन-द-बोव्हा 'Womens Liberation Movement' मध्ये सक्रिय कार्यरत असणारी ही फ्रेंच [illegible] [illegible]का आहे. 'Second Sex' या पुस्तकामध्ये पुरुष प्रधानता व स्त्रीचे गौणत्व दर्शवताना दिसते. [illegible] द बोव्हाच्या मते वन इज नॉट बॉर्न अ वुमन, वन बिकम्स वन - कोणी बाई म्हणून जन्माला येत [illegible] नंतर ती बाई बनवली जाते. म्हणजे केवळ लिंग वैशिष्टयामुळे एखाद्या व्यक्तीवर बाईपणाचा, [illegible] कल्पना लादल्या जातात. सिमॉन-द-बोव्हाने हे दाखवून दिले आहे.

केट मिलेट Sexual Politics ने 1970 मध्ये लैंगिक क्रांतीचीच मागणी केलेली आहे. कुटूंबामध्ये [illegible] संगोपन करत असतांना स्त्रीवरच मुलांवर पुरुषप्रधान संस्कार करण्याची जबाबदारी असते. [illegible] पुरुषी वर्चस्व कुटूंब संस्थेत दिसून येते. तिचे Patridrchal binary thought प्ररुषप्रधान [illegible] विचार उल्लेखनीय आहेत.

[illegible]लेन सिकसस यांनी फ्रान्समधील स्त्रीमुक्ती आंदोलन आणि पुरुषप्रधान पध्दतीतील गुणदोषांचे [illegible] केले आहे. तिचे 'Patridrchal binary though' पुरुषप्रधान द्वंद्वात्मक विचार उल्लेखनीय आहेत.

ज्यूलिया क्रिस्तेव ही सुप्रसिध्द भाषा वैज्ञानिक व मानसशास्त्रीय चिकित्सक स्त्रीत्वासंबंधीच्या चर्चेत [illegible] करते की, पितृसत्ताक समाजरचना पध्दतीने स्त्रीत्व ही कल्पना निर्माण केली आहे. स्त्रीला [illegible]मध्ये माणूस म्हणुन स्थान द्यायचे असेल तर पितृसत्ताक पध्दतीतील समाजरचनेत 'स्थितीरुप' [illegible] प्रतिवाद केला पाहिजे, अशी विरचनवादी भुमिका घेतली.

जर्मेन ग्रिअरने 'The Female Eunch' या पुस्तकातून स्त्रियांनी पितृसत्ताक पध्दतीमुळे [illegible] पुरुषावर अवलंबून राहण्याची सवय झाली तरी त्यातून बाहेर पडून स्त्रीने मुक्तता मिळवली पाहिजे हे [illegible] आहे. स्त्रीत्वाच्या प्रतिभेखाली स्त्रीने स्वत:चे अस्तित्व दडपून टाकले आहे. याची मांडणी केली [illegible]

बेटी फ्रिडनने Feminine Mystique या पुस्तकातून स्त्रीने पितृसत्ताक पध्दतीमुळे स्वत:चे दुय्यम [illegible] स्विकारले, हे मांडले आहे.

शुलामिथ फायरस्टोनने The dielacetric of sex या पुस्तकात दडपणूक आणि समाजातील [illegible] वर्गीय विभाजन लैंगिकतेच्या आधारे केले जाते हे म्हटले आहे.

ल्युसी इरिगारे या फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिकेने पारंपारिक मिथकीय, मनोविश्लेषणात्मक आणि तत्वज्ञ [illegible] प्रणालिचा शोध घेते.

ज्युलिएट मिचेल हिने स्त्रीचे कुटूंबातून दुय्यम स्थान निर्माण होते म्हणून कुटूंबाची संरचना बदलली पाहिजे यावर भर दिला.

समाजामध्ये स्त्रियांचे शोषण फार पूर्वीपासून चालू आहे. त्यांच्यावर वर्षानुवर्षांपासून सांस्कृतिक दबाव, दडपण आहे या मुद्याला हात घालूनच स्त्रीवादी विचारवंतांनी लिखाण केले आहे. स्त्रीवादी विचारवंतांच्या लेखनातून त्यांनी स्त्रीचे झालेले शोषण, दडपणूक, वर्चस्वी भावना, तिची भोगवादी प्रतिमा यांना पितृसत्ताक पध्दतीमुळे त्या बळी पडल्या आहेत हे स्पष्ट केले आहे. पुरुषी वर्चस्वातून मुक्त होण्याकरीता स्त्रियांनी मानसिक स्वावलंबन स्वीकारावे, स्वत:च्या अस्तित्वाच्या जाणिवेने जगावे असे स्त्रीवादी विचार मांडतांना दिसतात. स्त्रीवादी विचारवंतांनी शरीरशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र साहित्य यांचा अभ्यास करुन विश्लेषण केलेले आढळते.

स्त्रीवादी समीक्षा

सर्व ज्ञानक्षेत्रामध्ये पुरुषांनी लिंगभेद करुन स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे. स्त्रियांच्या लक्षात आले की, साहित्य, कला, संस्कृती, भाषा अशा सौंदर्यशास्त्र क्षेत्रात पुरुषप्रधान संस्कृती त्यांचा अप्पलपेटिपणाची विचारप्रणाली, विषम मुल्यव्यवस्था करुन स्त्रियांना जाणीवपूर्वक गौण लिखले आहे. त्यामुळे स्त्रीवादींनी स्त्रीवादी सौंदर्यशास्त्र निर्माण केले. पुरुषप्रणीत जीवनादर्श, सौंदर्यशास्त्र नाकारुन समीक्षा विचारांची नवीन मांडणी करणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीनिर्मित साहित्यातील स्त्री विशिष्ट अनुभव विश्व, स्त्रीभाषा, स्त्री संस्कृती यांचे स्वरुप पाहून अर्थनिर्णायक मूल्यमापन करणे, ध्येय स्त्रीवादी साहित्य समीक्षकांनी समोर ठेवले आहे.

'टुवर्ड अ फूमिनस्ट पोएटिक्स' या निबंधामध्ये एलेन शोवाल्टरने 'गायनोसेंट्रिक' या स्त्रीकेंद्री समीक्षेचे दोन प्रकारात विभागले आहेत.

(1) फेमिनाईन क्रिटिक : फेमिनाईन क्रिटिक याला 'स्त्रीप्रधान समीक्षा' म्हणता येईल. 'स्त्रीवाचक' या नात्याने पारंपारिक साहित्याची वाचक ही स्त्रीप्रधान समीक्षा होय. पुरुषानुगामी साहित्याचे 'स्त्रीवादी वाचन' ही समीक्षकाची भुमिका आहे.

स्त्रीवादाने 'स्त्रीत्वा' ची संकल्पना, लिंग आणि लिंगभाव या परिभाषेतून मांडलेली आहे. मुलगा व मुलगी, स्त्री-पुरुष हे देहपातळीवर भिन्न असतात. या भिन्नतेचे विषमतेमध्ये रुपांतर समाजसंस्कृतीच्या प्रक्रियेमधून घडवण्यात येते. हे स्त्रीवादाचे मूळ प्रमेय आहे. 'बाईपणा' तील पारंपारिक प्रतिमा - तिने 'गृहिणी' या बंधनातच गुरफाटून त्याला अमर्याद महत्व प्राप्त करुन घेणे, स्त्रीत्वाच्या साचेबंद प्रतिमेखाली स्त्रीचे 'माणूसपण' अस्तित्व दडपल्या जाणे याचा शोध स्त्रीवादाने पारंपारिक साहित्य तपासत असताना या दिशेने स्त्रीवाचक वाचन करतो. भाषेचे बंधन, तीआता मुक्त होत आहे, याची जाणीव फेमिनाईन क्रिटिक करते.

प्रस्थापित सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैचारिक चौकटीमध्ये पुरुषकेंद्री व पुरुषसत्ताक साहित्यामधील स्त्रियांचे शोषण, स्त्रियांची दडपणूक, स्त्रियांचे हरवलेले अस्तित्व 'स्त्रीत्वा' ची दोषपूर्ण संकल्पनेचे नियोजन या स्त्रीनिष्ठ समीक्षेने करुन, स्त्री-पुरुष विषमता नाकारुन, तिच्या समान हक्कांच्या विचारांची योग्य दिशा आखण्याचे प्रयत्न स्त्रीवादी समीक्षेने केलेले दिसतात. स्त्रीनिष्ठ समीक्षेने, 'स्त्री वाचकाला' स्वत:च्या दृष्टिकोनातून वाचन करण्याचा अधिकार आहे, पितृसत्ताक व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या साहित्याचे पुनर्वाचन करण्याचा हक्क प्राप्त असणे या महत्वाच्या भूमिका घेतल्या आहेत.

(2) गायनोक्रिटिक्स : एलेन शोवॉल्टरने Gynocriticism या स्त्रीनिष्ठ समीक्षेची व्याख्या केली. यामध्ये 'स्त्रीविशिष्ट' अनुभवावर लक्ष केंद्रित केलेले निदर्शनास येते. स्त्रीचे खास स्त्रीविशिष्ट अनुभवविश्व असते. या गृहितावर या समीक्षेची उभारणी आहे. स्त्रीचे खास स्त्रीविशिष्ट अनुभव विश्व भाषिक, जैविक आणि मानसिक या स्तरांवर स्वतंत्र होत जाते. 'एलेन शोवॉल्टर' ने या स्त्रीविशिष्ट अनुभवविश्वाला 'वाईल्ड झोन' असे म्हटले आहे. जीवनाचे काही अनुभव हे मानवी अनुभव असतात. काही अनुभव हे फक्त पुरुषाचे असतात व काही अनुभव हे स्त्रीचे असतात. फक्त स्त्रीचे अनुभव आतापर्यंत निदर्शनास आणले गेले नव्हते. किंबहुना त्याची जाणीव देखील नव्हती. ते अज्ञातच होते तरी त्यांना शोधून मांडण्याच कार्य हे स्त्रीवादी समीक्षेचे असते. ऋतुप्राप्ती, बाळंतपण, गर्भारपण, अपत्यसंगोपन हे स्त्रीविशिष्ट जैविक अनुभव आहेत. स्त्रियांच्या वास्तवाचे भान न राखणारी, जीवनसंघर्षात निसर्ग अन्य माणसे - स्त्रियांवर वर्चस्व गाजविण्याच्या वृत्तीतून पुरुषकेंद्री समाजातील भाषा निर्माण झाली आहे असे स्त्रीवादींनी निदर्शनास आणून दिले आहे. स्त्रिया या 'स्त्रिया' म्हणून वेगळी भाषा बोलतात. तेंव्हा स्त्रीची ही स्त्रीविशिष्ट भाषा शोधणे, स्त्रीची वेगळी स्वतंत्र मानसिकता शोधणे, हे गायनोक्रिटिसिझमचेच भाग आहेत. स्त्रीवादी या पुरुषप्रधानतेतून आलेले पूर्वग्रहदूषित मानसशास्त्र नाकारतात. स्त्रीची विशिष्ट मानसिकता पुरुषी दृष्टीकोनातून न पाहता 'स्त्रीनिष्ठ' दृष्टिकोनातून शोधण्याचा प्रयत्न Gynocritist करताना दिसते.

'स्त्री आपल्या लेखनाला अर्थ प्राप्त करुन देण्यासाठी स्त्रीनिर्मित साहित्याचा इतिहास. स्त्री साहित्याची शैली - स्त्री साहित्यातील आशयसूत्रे - त्यातील साहित्य प्रकार - स्त्री लेखिकांचे व्यक्तिमत्व - त्या साहित्याची सरंचना - स्त्री विशिष्ट सर्जकतेचे मानसशास्त्र - त्यांची साहित्यिक कल्पनाशक्ती या सर्वांच्या Gynocritist मधून सुव्यवस्थित अन्याय करु शकते.

स्त्रीवादी समीक्षेला योगदान देणा-या जर्मेन ग्रिअर, सिमॉन-द-बोव्हा, केट मिलेट, बेटी, फ्रिडन इ. स्त्रीवादी समीक्षा स्त्रीवादी चळवळीकरीता कशी उपयुक्त ठरते हे त्यांच्या लेखनातून निदर्शनास आणून दिले आहे. 'स्त्रीत्व' पुरुषांच्या लेखनातून चुकीचे प्रतिनिधीत्व का मिळाले आहे ? स्त्रिया स्वत:च्या दुय्यमतेचा स्वीकार का करतात हे प्रश्न निर्माण करुन उत्तरे शोधली आहेत.

स्त्रीचा दुय्यम दर्जा घडविण्यात जी 'समाज संस्कृती' जबाबदार आहे. त्यात पारंपारिक साहित्याचा समावेश करण्यात आला आहे हे चित्र स्पष्ट झाल्यामुळे स्त्रीवादी समीक्षकांना स्त्रीवादी साहित्य व स्त्रीवादी समीक्षा यांची नव्याने घडवण्याची आवश्यकता वाटली.

वाङ्.मयेतिहासात स्त्री साहित्याला स्थान नसणे - स्त्रियांना सृजनात्मक लेखनाचा हक्क नाकारणे - चांगल्या लेखिकांचीही दखल न घेणे - शिक्षण व्यवस्थेत वाङ्.मय निवडीचे निकष, पुरुषश्रेष्ठत्वाचे पक्षपाती असणे हे सगळे लैंगिक राजकारण प्रकाशात आणले. अनेक स्त्रीवादी समीक्षक स्त्रीमुक्ती चळवळीमध्ये सक्रिय असलेल्या दिसतात. स्त्रियांना आपल्या भोगवस्तू या विशेषणाची जाण येऊन, त्यापासून त्यांनी दूर जावे व समाजाचे महत्वाचे घटक म्हणून काम करता येणे शक्य व्हावे यादृष्टीने स्त्रीवादी समीक्षकांनी चिकित्सक विश्लेषण करायला सुरुवात केलेली दिसून येते.

(1) स्त्रीवादी वाचक घडविणे

स्त्रीवादींना पारंपारिकतेतून निर्माण झालेल्या साहित्याचे वाचन, स्त्रीची दडपणूक व तिच्या दुय्यमत्वाच्या खुणा यांचे संकेत मनात जागे ठेवून करता येणे अपेक्षित आहे.

(2) स्त्रीवादी लेखक घडविणे

स्त्रियांच्या लेखनामध्ये 'स्त्री' केंद्रस्थानी असतेच असे नाही. स्त्रियांचे लेखन पारंपारिक पुरुषप्रधानतेतून आलेले असू शकते. स्त्री केंद्रस्थानी असली तरी पुरुषी संस्कृतीतील प्रतिमेशी एकनिष्ठ असणारी असू शकते. स्त्रीवादी लेखनात 'स्त्री' ची केंद्रस्थानी स्थापना, स्त्रियांचे जीवन व कार्य यावर भर - स्त्री प्रतिमेतील सजगता यावर लक्ष केंद्रित केलेले असते. 'स्त्रीवादी लेखन' आणि 'स्त्रियांचे लेखन' यात फरक असतो. हे स्त्रीवादींनी सांगितले आहे.

(3) स्त्रीवादी समीक्षा घडविणे

पारंपारिक समीक्षा पुरुषकेंद्री असल्यामुळे, ते नमुनादर्श न स्वीकारता स्त्रियांच्या पोटसंस्कृतीच्या नमुनादर्शांचा मागोवा घेणे, स्त्रीवादी साहित्य विचाराच्या संकल्पना मांडणे-स्त्रीनिष्ठ साहित्यमूल्यांचा शोध घेणे, नव्या उत्पत्ती विकसित करुन साहित्याच्या विश्लेषणाला नवे निकष पुरविण्याकडे स्त्रीवादी वाटचाल दिसून येते.

एकुणच वाङ्.मय आणि सौंदर्यशास्त्र क्षेत्रातील पुरुषी परिप्रेक्ष्य दूर करणे, स्त्रीचे गौण स्थान नष्ट करणे, 'स्त्री' ची प्रतिष्ठा, स्वायत्ता निर्माण करणे, हे स्त्रीवादी समीक्षेचे कार्य झालेले निदर्शनास येते.

शब्दमर्यादेमुळे स्त्रीवादी समीक्षा ही संक्षीप्त रुपात लेख लिहिला आहे.